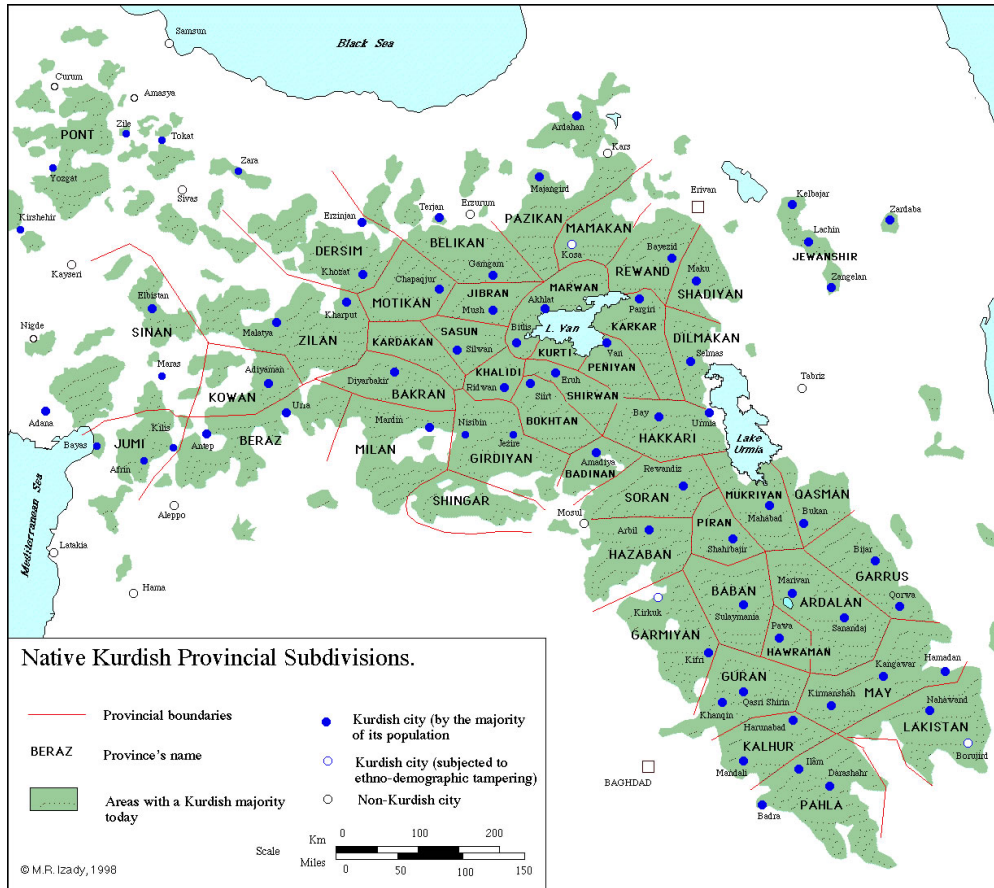

Şûnwarê zimanê kurdî li ser etlesa zimanên cîhanê

-2

Em 4 rojan dû hev beşên nivîsa zanyarî ya ronakbîrekî me yî hezkirî,

zimanzan, heyranê dîrok û welatê xwe Omitê Mistefê,

ku hin caran bi navê Umîd Demîrhan jî dinivîse, raberî we dîkin.

Me duh beşa nivîsê a pêşin çap kir. Fermo, îro beşa wê a duduyan bixwînin.

Omitê Mistefê

4. Guherîna zimên

Zimannasê kurd Diyar Evdîlkerîm Seîd Halo guherîna zimên dispêre çendek sedemkaran ku li ser du beşan pareve dibin: “*hokarên nezimanî*” û “*hokarên zimani*”. Li gorî wî, “*desthilatdariya ramiyarî û leşkerî*” (bi her du şaxên xwe yê wêkî “*ramiyariya derveyî*” û “*ramiyariya navxweyî*” ve), “*baweriyên mezhebî-ayînî*”, “*şewazê bicîhbûna li jîngeh û erdnîgariyê*”, “*hişmendîya tevger û dibistanên rewşenbîriyê*”, “*rewşa giyanî û civakî ya neteweyekê*” sedemkarên nezimanî ne ku zimên ji rîya kevneşopî averê dîkin; ev averêbûn carinan erênî ne, zimên dikemilînin û geşewe dibin. Her wiha carinan jî neyînî ne, zimên sist dîkin; heke ji aliyê civak û desthilatdariya wê ve tivdirên demildest û rast neyên hilbijartin, ev averêbûn zimên mîna birîndarê margestî ditevizînin û dikujin. Li milê din, hez û viyana mirovî li ser teralî û kêmbizaviyê radiweste ku sedemkara sereke ya guherîna zimên e; wisan e, “*bikaranîna kêmtirîn hêzê ji bo axaftinê*” sedemkareke navxweyî ya guherîna ye ku bi asta dengsazî, peyvsazî û hevoksaziyê re berwarkî dimeşe û li gorî her asteke guherîna rêjeyeke ciyawaz nîşan dide. Zimannas li ser wê

baweriyê ne ku guherîna dengsaziyê û rêzimanê du hokarên zimanî ne; zimên rût û tazî dikin, şewazekî sivik û sade yê zimên diafirînin. Bi gotineke zelaltir, dem û wizeya bikarhatî bandorê li pevgerêdana rêzedengan û barkirin-vereşandina wateyan dikin; di vê pêvajoyê de gotindar her tim dixwaze bi rêzedengên kêmtir wateyan ragihîne û guhdar jî dixwaze rêzedengên kêmtir bibihîze û wateyên barkirî vereşîne.[1]

5. Peydabûna zarava û devokan

Ziman pergaleke ragihandinê ya bi denga e ku komeke mirovan heman wateyê ji wê axaftinê fêhm dikin; her wiha ziman parçeyekî girîng ê çandê û pergala ragihandina nivîskî ye ku li ser bingehê “*kevneşopiyêke wêjeyî*” hatiye avakirin. Her wekî berê jî hatibû gotin, guherîna zimên di encama veqetîn an jî veqetandina fîzîkî de diqewime ku dibe sedema guherîna denga, peyvên nû û hevoksaziya cihêreng; di van rewşan de çend bûyer rûdîdî: **a. zarava** (guhertoya herêmî ya zimaneke ye; axivgerên makezimanekî bi peyvên cihêreng, rastnivîsîn û bilêvkirinê ve wê guhertoyê bi pêş dixînin û carinan digihêjin asta zimaneke nû jî) **b. devok**: (guhertoya herêmî ya zaravayekî ye; axivgerên makezaravayekî bi peyvên cihêreng, rastnivîsîn û bilêvkirinê ve wê guhertoyê bi pêş dixînin û carinan digihêjin asta zaravayekî nû jî) **c. cihnişan/izoglos** (di guherîna zimanan a ber bi zaravayan de -li gorî nezikatî û girêdankên civakî û erdnîgariyê- komeke peyvên hevpar derdikevin holê ku şop û astên guherînê nişan didin) **d. tîpnişan/izograf** (di guherîna denga a zimaneke di werar û taybetmendiyan cihêreng ên pergala nivîsandinê dişopîne)

a. Zarava axaftinê cihêreng ên heman zimanî ne; angû pareke heman neteweyê di bin sîwana giştî ya zimaneke giştî yê wê neteweyê de bi cureyekî cîyawaz diaxive. -Her çawa kesek dizewice, bavtiyê jî zarokên xwe re dike û heke derfetê bibîne cihê dibe û bi awayekî serbixwe diji- **zarava** jî “*pergaleke zimanî ye ku bi domana demê re ji zimaneke bav veqetiyaye; bi dengsazî, peyvsazî û hevoksaziya xwe ya cuda ve bûye xwediyê devokan*”. Wisa e, ziman li ser zaravayan û zarava jî li ser devokan pareve dibin; divê bê zanîn ku her zaravayê çalak dikare gelekî bi pêş ve here û bibe zimaneke serbixwe jî. Di çarçoveya vê pênaseyê de, zarava -yan jî axaftinê cihêreng ên zimaneke- ji gelek aliyên ve nêzîkî hev in û bi hev ve girêdayî ne; tevî cudahiyan pêkhatî, bi gelemperî axivgerên wan jî hev fêhm dikin. Ev têgihîn piranî jî bo qalibên axaftinê yê herêmî tê bikaranîn; lê belê dibe ku zaravayek jî ber sedemkarên din ên wekî cihêrengiya çîna civakî (sociolect), bicihbûna li deverekê/erdnîgariyê (regiolect/geolect/topolect) û cudahiya nijadî (ethnolect) jî derketibe holê. Wisa e, ferqa di navbera “*zimanê standard*” (ango “*zaravayê standard*” û serdest e zimaneke) û “*zaravayên nestandard*” (zaravayên gelêrî) de hinekî kêfî ye û ne li gorî pîvanên zanistî-mentîqî ye; dibe ku ev statû li ser bingehê sedemkarên civakî, siyasî, çandî, ramanên dîrokî, belavbûna li jingehê û hêza desthilatdariyê jî hatibe avakirin.[2] Bi kurtasî peydabûna zaravayan girêdayî komeke sedemkarên dîrokî, civakî û zimanî ye; zarava di nava xwe de jî guherbar in, ji aliyê şewê û naverokê ve veqetandî ne, huner an jî pratîkeke çandî ne ku di jiyana neteweyekê de xwediyê roleke diyarker dilîzin.[3]

b. Devok cureyekî axaftinê yî heman zaravayî ye ku di nava beşeke axêverên dorgirtî de bi pêşketina demê re û bêyî hemdê wan diqewime; di encamê de li ser hinek cureyên peyvan û bilêvkirina wan lihevkerîneke nerasterast çêdibe, jî van guhertinên biçûk nişaneyên herêmî derdikevin holê ku jî hêla kesên derveyî herêmê ve bi hêsanî nayên fêmkirin. Di zimannasiya civakî (sosyolinguîstîk) de devok awayê bilêvkirinê ye ku taybetmendiya kes, şunwar an jî neteweyekê taybet nişan dide.[4] Dibe ku devok bi şunwareke taybet bê nasîn ku axêverên wê lê dijin û devokeke herêmî yan jî erdnîgarî be; her wiha dibe ku jî ber rewşa civakî-aborî ya axêverên wê, nijada wan (etnolect), çîna wan a civakî (devoka civakî) yan jî bandora wan a li nava civakê ev devok pêk hatibe. Di hinek rewşan de hînbûna zimaneke wekî zimaneke duyem jî devokekê derdixê holê. Devok bi gelemperî di qalîteya deng û bilêvkirinê, cihêbûna dengdêr û dengdaran, kirpandin, rîtm û tonaja denga de jî hev cihê dibin.[5] Carinan bi domana demê re rêziman, watenasî, ferheng û taybetmendiyan zimanî yê din ên devokê ewqasî diguherin ku bi xwe jî dibin zaravayekî serbixwe; lê belê bi awayekî gelemperî “*devok*” tê wateya cudahiyan bilêvkirinê, lê peyva “*zarava*” yê komeke berfireh a cudahiyan zimanî dinimîne ku birekî devokan dikevin bin sîwana wî.

c. Cihnişan (a ku jê re îzoglos û heteroglos jî tê gotin) sînorê erdnîgarî yê taybetmendiyeke zimanî ye; di vê rewşê de bilêvkirina dengdêrekê, wateya peyvekê, yan jî bikaranîna hin taybetmendiyan peyvsazî û hevoksaziyê diqewimin. Wisa e, cihnişan şunwara komeke peyvên hevpar derdixin holê ku li gorî nezikatî û girêdankên civakî û erdnîgariyê teşe girtine; her wiha şop û astên guherînê nişan didin û jî bo veqetandina jingeha peyvan tê bikaranîn. Zaravayên sereke bi gelemperî bi xetên cihnişanan tên

veqetandin; wekî mînak: Xeta Benrathê almaniya jorîn ji zimanên almanî yên din ên rojavayî cuda dike û Xeta La Spezia-Rimini jî zimanên îtaliya bakurî ji zaravayên îtaliya navîn vediqetîne. Lê belê, hinek cihnişanên taybet hene ku tu pêwendiya wan bi tixûbekî zimanî re tune; wekî mînak: dengê /y/yê yê hinek peyvên fransî û almanî di heman peyvên ku derbasî îtalî û spanî bûne de tune.

d. Tîpnişan (îzograf) pêvajoya guherîna tîpan şîrove dike; wisan e, dema ku cihnişan (îzoglos) bandorê li ser alfabe û rastnivîsê dike û ev rewş bi tîpnişanê (îzograf) tê şopandin. Îcar îzoglos (a ku sînore erdnîgarî yê taybetmendiyê zimanî nişan dide) û îzograf (a ku werar û taybetmendiyên cihêreng ên pergala nivîsandina zimanekî dişopîne) du tégihînên pêwendîdar in û di zimannasiya dîrokî de tén bikaranîn.[6]

6. Malbatên zimanên cîhanê û malbata hind-ewropî

Xebatên paşîn ên li ser hejmara zimanên cîhanê ji aliyê du saziyan ve sala 2021ê hatine weşandin; li gorî kovara “*Ethnologue*”ê hejmara zimanên cîhanê 7139 e û 13 malbat in. Lê li gorî bingeha zanyariyan a “*Glottolog*”ê hejmara wan 8494 e û ji 14 malbatan pêk tén. Glottolog danegheke bibliyografîk a zimanên kêmnaskirî yên cîhanê ye ku cara pêşîn li Enstituya Max Planck (li Leipziga Almanyayê) hatiye avakirin û parastin; li gorî zanyariyên wê, polînkirina malbatên zimanan û hejmara endamên her malbatê wiha ye: Malbata zimanên atlantîk-kongoyî (1403 ziman), awistralî-endonezî (1274 ziman), hind-ewropî (583 ziman), sîno-tîbetî (497 ziman), afro-asyayî (377 ziman), nûgîneyî (317 ziman), pama-nyunganî (250 ziman), oto-manguanî (181 ziman), awistiryasayî (157 ziman), tayî-kadaî (95 ziman), dravidî (79 ziman), arawakanî (77 ziman), mandeyî (75 ziman), tupiyânî (71 ziman).[7]

Zimannasê kurd Fuad Heme Xurşîd derbarê rêzbenda zimanî ye tofa zimanên hind-ewropî de xebateke kûr amade kiriye; pêwendiya zimanê kurdî ya bi van zimanan re baş daye nasandin û hin rastiyên dîrokî derxistine ber nîqaşê: “*Arkeologan bala xwe daye tevgerê hevpar a şaristaniyê mirovahiyê ya kevnare ku piştî serdemâ kevirîn a nû li ser aqareke pir fireh belav bûye; wan dîtîye ku ve şaristaniyê li ser zemînê cîhana kevnare ya wekî Romanya, başûrê Rûsyayê, Sûs, Belûçistan, Hindistan, Tirkmenistan û Kurdistanê heyamek bihurandiye. Di encama vê yekê de zanyar gihastine wê biryarê ku bêguman ev şaristaniya hevpar divê ji aliyê neteweyekê ve hatibe avakirin; ji ber ku nişaneyên ve şaristaniyê ji Hindistanê heta Ewropayê belav bûbûn, wan li hev kir ku navê ve neteweyê bikin hind-ewropî.*”[8]

B. Zimanê kurdî

Zimanê kurdî pergaleke nişanan e ku bi awayekî xwezayî di nava civakên kurd de bi pêş ketiye û bi domana demê re rastî guhertinên bingeîn hatiye. Zimannasên kurd zimanê kurdî li ser sê beşan dabeş dikin: “*zimanê axaftinê*”, “*zimanê nişandanê*” û “*zimanê nivîsandinê*”. **Zimanê axaftinê** amûra ragihandinê ya bi dengên kurdî yên naskirî ye, ango zimanê kurdî yê devkî û rojane ye ku li ser gelek zarava û devokan dabeş dibe. **Zimanê nişandanê** amûra ragihandinê ya ker û lalên kurdîaxêv e ku bi riya dest û nişaneyan tê axaftin, ango zimanê nişaneyên destî û nedestî yê kurdan e; perwerdehiya wî li gorî zaravayên kurdî jî aliyê dezgehên kurdî yên fermî ve tê destnîşankirin. **Zimanê nivîsandinê** amûra ragihandinê ya bi riya nişaneyên nivîskî yên kurdî ye, ango zimanê kurdî yê xudanalfabe ye ku li gorî zaravayan teşe girtiye; ev cureyê zimên “*zimanê wêjeyî*”, “*zimanê zanistî*”, “*zimanê fermî yê serweriyê û perwerdehiyê*”, “*zimanê çapemeniyê*”, “*zimanê taybet ê leşkerî-istixbaratî*” û “*zimanê koran*” jî digire nava xwe. Divê bê gotin ku ev her sê ziman jî li gorî rê û rêçikên rêzimana zaravayekî kurdî yê devereke tén axaftin an nişandan an jî nivîsandin.

1. Taybetmendiyên zimanê kurdî

Zarê kurdî, ango zimanê kurdî zimanekî taybet bi tevahiya kurdan û niştecihên nekurd ên Kurdistanê ye; tê de potansiyela bişivîn, guherîn, pêşxistina tégêhên şênber û razber jî heye.

Zimanê kurdî amûreke ragihandinê ya karîger e; kurdan zanîn, raman, hest û ezmûnên xwe (çi bi devkî, çi jî bi nivîskî) bi riya zimanê kurdî vediguhastine û pêşkêş kirine. Bêguman kurd jî bo danûstandinê hinek bizavên dest û rûyan, nişaneyên hevpar (ên wekî istixbarat û trafikê) û dengên bêwate jî bi kar tînin; lê belê qada wan ewqasî ne fireh e. Ji aliyekî din ve “*tûrikê dangan*” ê zimanê kurdî heye; lewre hebûn û tunebûna hinek dengdar û dengdêran jî bo xurtî-qelsiya zimanê kurdî ne pîvanên zanistî ne.

Xîmê dengsaziya zimanê kurdî li ser zimanê devkî hatiye avêtin; her çiqas kurd bi hinek zimanên cînar û serdest axivîbin û berhem nivîsîbin jî, zimanê rojane yê bikarhatî ji nîfşekê derbasî nîfşeke peyhatî bûye. Kurdên ku li Kurdistanê dijîn di destpêkê de fêrî zimanê devkî dibin; îcar heke perwerdehiyê nivîskî bibînin jî, noqî kûrahiya zanyariyên zimanê zikmakî dibin. Axêverên zimanê kurdî zimanê xwe yê zikmakî rast bi kar tînin û li ser wî zimanî danûstandinan dikin; her wiha hinek sedemkarên wekî “veguhastina devkî”, “stranên dengbêjiyê û govendan”, “çanda gelêrî” û “perwerdehiya kevneşopî” zimanê kurdî gihandiye nîfşên paşerojê.

Zimanê kurdî diyardeyê civakî ye; dema ku kurdek ji dayika xwe dibe, hin alavên zimên bi xwe re tîne. –Asta hişmendiya kurdan çî dibe bila bibe-zarokên wan ên tendurist tegez rojekê bi kurdî diaxivin an jî bi zimanekî ji aliyê kurdan ve naskirî têkiliyan datînin û ajelên wan ên kedîkirî jî ji wî zimanî fêm dikin. Li gorî hawirdora kurdan a civakî devok û zaravayên kurdî derketine holê; her wiha devok û zaravayên kurdî li gorî ‘rêjeya beşdariya civakî’ rastî guherîn û pêşveçûnan hatine, xurt û qels bûne. Bêguman di nava civaka kurd de mirovekî nikaribûye bi tena serê xwe zimên biguherîne; lê -heke şopîner û piştgir dîtîbin- karîbûye gava pêşîn bide avêtin, bibe sedemkarê guherîn û pêşveçûna zimanê kurdî. Wekî mînak, li devera Bazîde Ehmedê Xaniyî zimanê vegotîne yî kurdî bi tehrê helbestkî hûnaye; lê belê Mele Mehmûde Bazîdî hem pexşana kurdî derxistiye asteke hêja hem jî naveroka wê ya helbestî bi pexşankî vegotiye ku şewaza her duyan jî şoreşeke zimanî ye. Her wisa xebat û çalakiyên Zîya Gokalp û peyrewên wî yên kurdnîjad nekarî kurdan û zimanê kurdî ji holê rakin; lê belê wan karî agirê dijminahiyekê dadin, berê êgir bidin tevahiya erdnîgariya kurdnişîn û pifî wî agirê dijîkurd bikin.

Zimanê kurdî di heman demê de berhemdar û hilberîner e; li gorî pêdiviyên nû dikare şewazên vegotîne yên nû û wateyên nû biafirîne. Sînorê berhemdarî û hilberînê hem digihêje deng û peyvên hem jî şewaz û cureyên hevoksaziyê yên nû. Carinan kurdek dikare di zimanê xwe yê zikmakî de bêtêyê ku berê kesî bi kar neaniye biafirîne yan jî hevokeke qet avanebûyî saz bike; Celadet Bedirxanî peyva “balafir”ê ji devoka goyîyan wergirtiye ku riyeke nû li pêşiya peyvsaziyê kurdî vekiriyê.

Zimanê kurdî guherbar e; her wekî hemî zimanên xwezayî, ji ber sedemên curecureyî di nava guherîneke domdar de ye. Tekstên pêşîn ên kurdî tenê di encama perwerdehiyê diyarkirî de tînin fêmkirin; lê belê çarçoveya guherbariyê gelekî berfireh e: ji ber sedemkarên dîrokî, civakî, derûnî, rewşa serweriyê, erdnîgariyê û gelekên din bîrek zarava û devokên zimanê kurdî derketine holê. Lewre zimannasiya kurdî ya giştî van zarava û devokan li gorî deveran dabeş dike (Xuristan, Belûçistan, Luristan, Lekistan, Mukriyan, Hewraman, Behdînan, Xerzan, Cizîr, Aran, Anatolya...); her zaravayekî jî (kurmançî, kirmanckî, soranî, goranî, hewramî, şahzêni/şexbizinî, pehlî/feylî, kelhurî, lekî, lurî, belûçî) li gorî dever, şax û devokên wî dinirxîne.

Zimanê axaftinê yî kurdî ji zimanê nivîskî zûtir diguhere; gava zimanê devkî yê kurdî bi riya kevneşopî hate veguhastin û ji nîfşekê derbasî yeke din bû, êdî civak li ser zimanê devkî radibe û rûdine, ji guhertinên nû hez nake. Duh jî îro jî, zimanê kurdî hertim nîmûneyên çanda devkî û nivîskî parastine; lê belê zimanê kurdî yê axaftinê di nava guherîneke berdewam de ye. Ji ber ku îro zimanê kurdî yê nivîskî statîk e, -ango li hinek deveran fermî ye-, kurd jî her roj statûya xwe bi zimanê xwe xurtir dikin; her wiha jî ber ku zimanê kurdî yê axaftinê dînamîk e, her ku diçe şewazên nû yên helbestkî û pexşankî li ziman û wêjeya kurdî zêde dibin. Van salên dawîn rastnivîsîn û bilêvkirina zimanê kurdî nêzikî hev bûne û pêwistî bi çaksaziya zimanê devkî heye.

[1] Diyar Evdîlkerîm Seîd Halo (2011), *Yasayên Dengî di Kurdiya Jorî da: Govara Behdînan*, Spîrêz: Duhok, r. 63-71.

[2] Ebdusselam Necmedîn Ebdullah, Şêzad Sebrî Elî (2011), *Zimanvaniya Tîyorî*, Spîrêz: Duhok, r. 103-124.

[3] <https://en.wikipedia.org/wiki/Dialect> (<https://en.wikipedia.org/wiki/Dialect>); dema gihiştinê: 19.01.2022; 19:34.

[4] The New Oxford American Dictionary (2005), 2nd edition, Oxford University Press. ISBN 978-0-19-517077-1.

[5] David Crystal (2008), *A Dictionary of Language and Linguistics*, Malden-Oxford: Blackwell.

[6] <https://en.wikipedia.org/wiki/Isogloss> (<https://en.wikipedia.org/wiki/Isogloss>); dema gihiştinê: 19.01.2022; 21:36.

[7] https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_language_families
(https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_language_families); dema gihiştinê: 19.01.2022; 23:51.

[8] Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçikayê, hejmara 32an, r. 18-22.

(beşa 3an sibê bixwînin)

Riataza